

Poobrozenská čeština 19. stol.

CJJ16 Vývoj spisovné češtiny

Poobrozená čeština

- od 40. let 19. stol. do roku 1918, tj. do vzniku samostatného Československa,
- období přirozeného vývoje spisovného jazyka,
- vývoj spisovného jazyka určován dvěma protikladnými tendencemi:
 - spontánní vývoj jazyka se vzdaloval tradici archaizované kodifikace spisovného jazyka 1. pol. 19. stol. – vznik „hovorové podoby“ spisovné češtiny,
 - na tento spontánní vývoj reagovala jazyková kultura (puristé), která se snaží 1. vymýtit (domnělé) germanismy, 2. vrátet spisovný jazyk k ideálu jazyka konce 16. stol.,
- rozšiřovalo se stylistické rozpětí spisovného jazyka,
- pokračoval proces rozšiřování funkční palety a sociální báze spisovného jazyka.

Rozvoj funkcí spisovného jazyka

- spisovný jazyk reaguje na překotný rozvoj vědy, průmyslu a dopravy – tvorba terminologie,
- publicistika (základy položeny K. Havlíčkem Borovským),
- školství – vznik sítě středních škol, od 1869 pražská technika rozdělena na českou a německou, stejně tak roku 1882 pražská univerzita,
- politika (rozvoj občanské společnosti, parlamentní demokracie, politické strany, moderní právní systém),
- společenský život (spolkové aktivity, oblast sportu apod.),
- rozvoj umění (slovenské, výtvarné, hudební): divadelní scény, opera apod.

Jazyk jako politický program

- toto období se vyznačuje výrazným politickým hnutím usilujícím nejprve o zrovnoprávnění a nakonec o hegemonii češtiny ve veřejných funkcích a institucích,
- snahy prosadit češtinu jako úřední jazyk byly součástí snah o česko-rakouské (česko-německé) vyrovnání:
 - fundamentální články (1871),
 - Stremayrova jazyková nařízení (1880),
 - punktace (1890),
 - Badeniho jazyková nařízení (1897),
 - Gautschova jazyková nařízení (1898).
 - Thunův jazykový zákon (1898).

Česko-německý bilingvismus

- v českých zemích tvořili třetinu obyvatel Němci,
- němčina byla jazykem s vyšší společenskou funkcí,
- podobně jako v předchozích letech řada českých mluvčích bilingvních – přirozená báze pro vlivy němčiny (slavný je případ B. Smetany, který se vlastně česky nikdy nenaučil),
- vlivy němčiny pocíťovány dobovými uživateli jako nevhodné (zejména brusiči),
- vlivy němčiny na dobovou jevištní mluvu kritizoval J. Neruda, zejména v artikulaci,
- Neruda také přidal také anekdotickou situaci s hercem Boschettim, který se kvůli neznalosti těštiny těžko učil text, když mu kolegové radili: „škrtejte!“, naříkal: „Já už škrtil dost“ (Stich).

Dobový mluvený jazyk

- pokračující industrializace českých zemí, která způsobila migraci obyvatel z vesnic do měst, zapříčinila nivelizaci dialektů – rozdílný vývoj v Čechách a na Moravě a ve Slezsku:
 - Čechy: v centrálních částech je nářeční nivelizace začátkem procesu, který ve 20. stol. ústí ve vznik obecné češtiny (interdialektu),
 - Morava: zde je tento proces pomalejší (větší vzdálenost od středočeského centra, větší nářeční diference), a tak si teritoriální dialekty uchovávají svou pozici.

Spisovná čeština I

- ve fonologii definitivně odmítnuty výsledky *ý > ej*, *ú- > ou-* v iniciální slovní pozici, *é > í* v koncovkách složené a zájmenné deklinace a protetické *v-*,
- u sloves typu *kryti* a *kupovati* pronikají do spisovného jazyka analogické tvary 1. os. sg. *kryju* × *kryji*, 3. os. pl. *kryjou* × *kryjí*, následná Gebauerovská kodifikace je však nepřijala,
- drobné změny v distribuci přechodníků,
 - omezeny pouze na psaný jazyk (v Tylových dramatech: v dialozích se vyskytují velmi zřídka, ve scénických poznámkách jsou však běžné),
 - do konce století zcela vyšel z úzu přechodník minulý nedokonavých sloves (*volav*, *volavši*, *volavše*),
 - výrazně se zmenšila frekvence přechodníku přítomného sloves perfektivních užívaného k vyjadřování předčasnosti ve futuru nebo i předčasnosti v minulosti (*spatře*, *spatříc*, *spatříce*),
 - užívání zbylých tvarů přechodníků se stalo řidším a do konce stol. nabylo stylistického příznaku knižnosti.
- skladba souvětí se zjednodušovala.

Spisovná čeština II

- Došlo k rozkolísání derivace relačních adjektiv se sufixy *-ní* a *-ný* (*očný, silničný*), na konci století se pak ustálil stav, v němž má převážná většina relačních adj. sufix *-ní*,
- (tradiční) odmítání verbálních substantiv na *-ní / -tí* vedlo k aktivaci staročeské přípony *-ba* (*léčba, četba*) a tvoření konverzí (*dotyk, výkon, návod*),
- rozvíjela se a ustalovala frazeologie mluveného jazyka,
- doplňovala se slovní zásoba, především v okruzích terminologických, nově vznikající terminologie byla kodifikována a zaváděna do škol,
- zesílený vliv němčiny, která zprostředkovává nové civilizační fenomény: němčiny má velký vliv nejen na terminologii, ale také na konverzační jazyka a frazeologii (k nelibosti různých brusičů),
- od 90. let příklon k francouzské kultuře (a tudíž i jazyku), proto jsou přejímány francouzské lexémy (*fait accompli, nuance, milieu*) a také některé vazby (např. podle *aimer* + inf. u Karáska *milovala ukazovati se*).

Básnický jazyk

- prošel mimořádnými proměnami,
- na modernější Máchův jazyk z konce obrozenského období navazují májovci (Hálek a Neruda), Neruda vnáší do básnického jazyka kontrast tradičních poetismů a lexika z pražské městské mluvy,
- lumírovci navazují na Máchovskou eufonii,
- počínaje lumírovci jsou do básnického jazyka vnášena přejatá slova, a to jak evropské internacionalismy, tak lexikální prvky z oblasti románské,
- od 90. let recipuje česká poezie evropské *-ismy* – bohatá slovní zásoba, složitá metaforika, diferencovaná strofická struktura, rozdílné výrazové rejstříky (včetně obecné češtiny u F. Gellnera).

Jazyk prózy – Josef Kajetán Tyl

- na hranici mezi obrozenskou a poobrozenskou češtinou,
- jeho dílo reflektuje vývoj spisovného jazyka,
- zpočátku se držel obrozenské kodifikace, ale uvědomoval si, že v dialozích působí nepřirozeně,
- začal jako jeden z prvních charakterizovat postavy řečí – využíval frazeologie mluveného jazyka, někdy náznakově i fonologických a lexikálních prvky obecné češtiny,
- povídky ze 30. let 19. stol. vydávané v časopisech × jejich knižní vydání (1844) = postupný ústup knižních prostředků:
 - odstraňuje archaismy typu *po domích*, *praotcové jsou bývali*,
 - výměna archaických syntaktických prostředků (místo *leč*, *nobrž*, *an*),
 - odstranění archaických konstrukcí (*sotvaže jí bylo dechu nabýti*),
 - ústup genitivní rektce,
 - náhrada přechodníků vedlejšími větami,
 - odstranění koncového postavení VF...

Jazyk prózy – Božena Němcová

- na hranici mezi obrozenskou a poobrozenskou češtinou,
- svá první prozaická díla psala dobovým standardním spisovným jazykem,
- v dalších dílech se snaží oprostít od konzervativní podoby kodifikace a přiblížit se mluvenému jazyku – její díla jsou počátkem moderního jazyka novočeské prózy (*Babička*).
- znala severovýchodočeská nářečí, jihozápadočeská nářečí (chodský dialekt), základní údaje o těchto nářečích poskytla Šemberovi.
- jako první začíná přijímat nářeční prvky: ve 2. a zejména 3. svazku *Národních báchorek a pověstí* (např. *bandury* 'brambory', *hamonění* 'tlachání', *výdunek* 'vyfouknuté vejce'; hláskové podoby jako *charpa* 'chrpa', *týle* 'tele', *povědít*),

Jazyk prózy – Jan Neruda

- zasloužil se o kultivaci prozaického jazyk, a to nejen svou tvorbou, ale i jazykovými názory publikovanými časopisecky,
- odmítal strojený archaický jazyk plný latinismů (*slohový středověk*) a místo něj vyžadoval slohovou jasnost, srozumitelnost a přiléhavost (Stich),
- byl velkým znalcem pražské obecné češtiny, opatrně ji také zakomponovával do své tvorby,
- vysloveně však obecnou češtinu odmítal ve společenské komunikaci a vyzýval své současníky k jejímu užívání v mluvené komunikaci:

... možno u nás rozeznávat dvojí řeč, „jazyk ano“ a „jazyk jo“. Neuhlazeným a sprostým jazykem „jo“ mluví všichni oni vzdělanci, kteří myslí, že gramatika je jen pro spisovatele ..., a těch „vzdělanců“ je příliš mnoho“

Jazyk prózy – další vývoj

- většinou se drží tradice vytvořené v pol. 19. stol.,
- jazyk reflektuje preskripci – snahy autorů o přiblížení mluvenému jazyku naráželi na kritiku ze strany kodifikátorů,
- postupné opouštění stylistické strojenosti jazyka 1. pol. 19. stol. - ,
- realistická próza a drama ze sklonku 19. stol. přichází s užíváním dialektismů jako prostředků charakterizujících postavy nebo prostředí (bratři Mrštíkové, G. Preissová atd.),
- Karel Matěj Čapek Chod užívá jako první soustavně obecnou češtinu.

Jazyk české publicistiky

- výrazný posun v textech **Karla Havlíčka Borovského**,
- syntaktické zživotnění publicistického jazyka (zjednodušení humanistické syntaxe),
- obohacování lexika o internacionální vrstvu:
- Havlíček plně užíval přejatých slov:
 - řecko-latinského původu (*demokracie, opozice*),
 - francouzského původu (*pikantní, žoviální*)
 - podle potřeby i německého původu (*havíř, špicl, rathaus*), popř. původu jiného.
- tím se odlišil od Jungmannovy generace, která sice upustila od puristického nahrazování vžitých internacionalismů, ale při pojmenování nových skutečností dávala přednost odvozování z domácích základů a kalkům.

Havlíček – přínos

- záměrné uvádění cizojazyčné terminologie politického života – přejímky často vysvětluje českými ekvivalenty a parafrázemi, a tak přispívá k jejich zdomácnění.
- Zasloužil se
 - o zmenšení lexikální izolace češtiny vůči jiným jazykům,
 - o rozšíření výrazových a stylistických možností publicistického jazyka,
 - **stal se zakladatelem moderního českého publicistického jazyka.**

Odborná terminologie

- její plánovité doplňování souvisí jak s pronikáním češtiny do právního systému a státní správy, tak s bouřlivým rozvojem vědních, průmyslových a uměleckých oblastí,
- na její stabilizaci se zasloužila komice vedená Šafaříkem (členy mj. Čelakovský, Tomek, J. Jireček či Erben).
- jejím výsledkem *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy* (1853), který umožnil šíření kodifikované terminologie mezi široké vrstvy obyvatelstva, tento slovník např. kodifikoval užívání řady sufixů *-ný, -natý, -itý, -ičitý, -ičný/-ečný, -ový, -istý, -ičelý* v názvech chemických složenin podle mocností prvků,
- v tvorbě názvosloví usiluje o střední cestu jak mezi purismem a adaptováním přejímek, tak mezi novotvořením a zachováváním či obnovováním starých slov (i když je zřejmý větší důraz na domácí lexémy než na internacionalismy).

Právní terminologie

- dotvářena komisí, v níž byli zastoupeni i Šafařík, Erben, Kollár a Šembera,
- z této komise vyšla důležitá kodifikační práce pro terminologii státní správy a veřejného života *Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Österreichs. Deutsch-böhmische Ausgabe* (1850),
- představovala doplnění tradiční právní terminologie novými slovy, zčásti mezinárodními, zčásti českými (*četník, dražba, služné, úrok, ústava, závět'*),
- podobně jako *Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy* volí střední cestu mezi purismem, adaptováním přejímek, novotvořením a zachováváním či obnovováním starých slov.

Hudební terminologie

- zpracováno Janem Nepomukem Škroupem a Janem Josefem Čejkou v díle *Názvosloví hudebního umění*, otištěném v příloze Časopisu českého museum (1850),
- v předmluvě se distancují od purismu,
- navazují na předchozí Rybovu práci,
- termíny přejaté z italštiny (*rečitativ, sexta, sopran, symfonie, triola*),
- starší lexémy (*klíč, nápěv*),
- nově vytvořená slova (*tonina, křížek*).

Tělocvičná terminologie

- vytvořena Miroslavem Tyršem: každému formantu byl přiřazen pevný význam,
 - bezformantová dějová jména jako *leh*, *klek*, *vis* pojmenovávala polohy,
 - dějová jména se sufixem *-ka* (*skrčka*, *roznožka*) tělocvičné úkony,
 - slovesné prefixy měly přesně vymezené významy prostorové (*upažit*, *vzpažit*, *předpažit*, *zapažit*, *přípažit*),
 - sufix *-mo* způsob provedení (*skrčmo*, *roznožmo*, *ležmo*).
- tato otevřená soustava dovolovala plynulé doplňování,
- byla zavedena v tělocvičné organizaci Sokol, rychle se rozšířila a s malými úpravami se jí užívá dodnes.

Odborný styl

- vyznačoval se výraznou formální stylizovaností,
- oprostil se však od jazyka konce 16. stol.,
- odborný styl využíval komplikovaného souvětí s početnými vedlejšími větami, věty však ještě byly v průměru kratší než v předchozím období a stupeň kondenzace nízký.

Jazyková kultura do 90. let 19. stol.

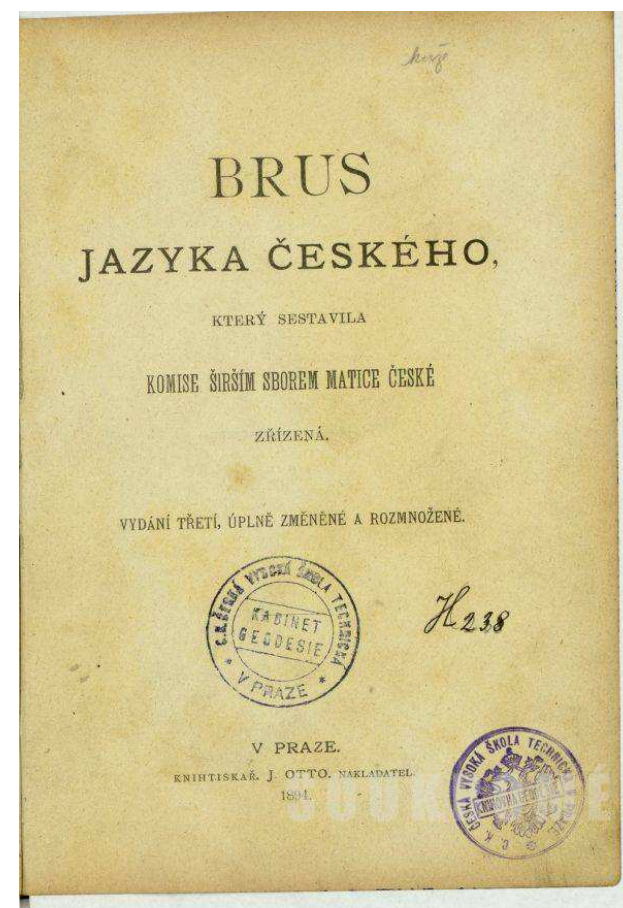
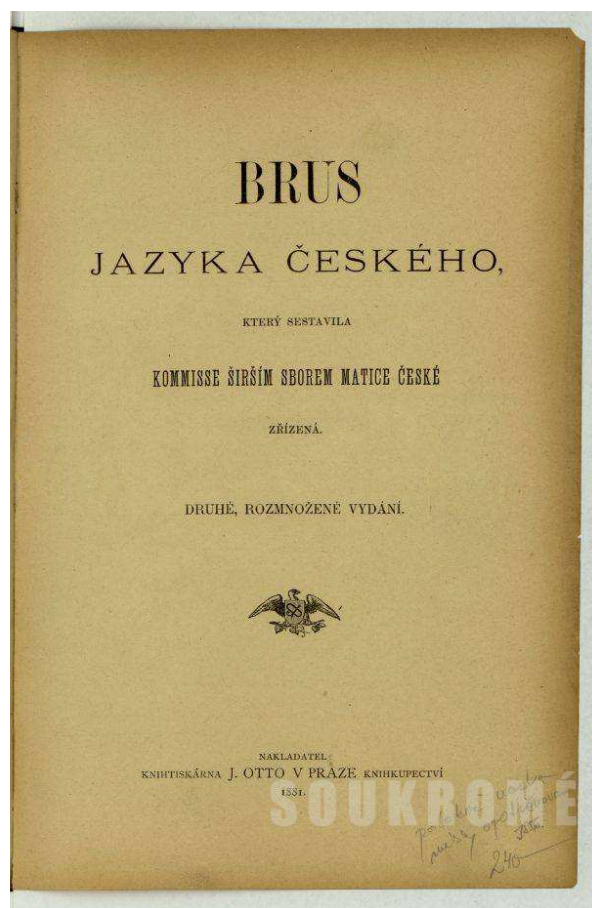
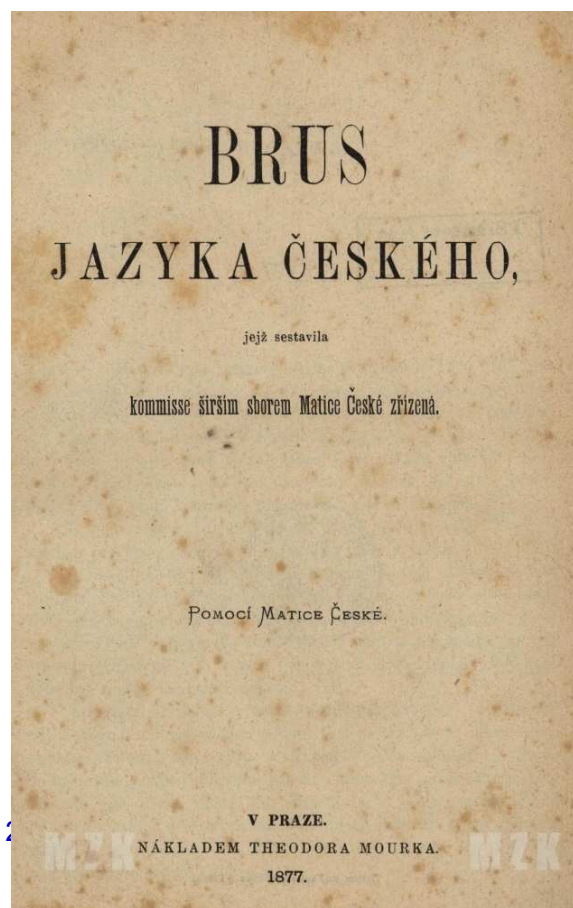
- spontánní vývoj spisovného jazyka způsobil, že se úzus vzdálil od obrozené kodifikace (rozvoj slovní zásoby, frazeologie, rozšiřování stylového rozpětí spisovného jazyka),
- to vyvolalo kritickou reakci ze strany některých jazykovědců, kteří tento vývoj chápali jako projev jazykového úpadku,
 - jehož kořeny kladli do období barokního,
 - jehož podstatu spatřovali ve vlivu němčiny.
- snažili se proto češtinu zbavovat úpadkových jevů (jejich přístup byl tedy puristický),
- tento stanovisko bylo překonáno teprve Gebauerem a jeho školou.

Puristé – *Brusy jazyka českého*

- od 70. do 90. let 19. stol vznikla celá řada příruček snažících se dobový úzus napravit (nesoucí v názvu *brus*, *oprávce*, *rádce*, *kazimluv*) – oscilovaly mezi učeností a diletantismem,
- nejvýznamnější platformou se staly knižní publikace *Brus jazyka českého* vydávané Maticí českou (proto se nazývají matiční brusy),
- *Brus jazyka českého* (1877); *Brus jazyka českého* (1881); *Brus jazyka českého* (1894),
- skládaly se z výkladové části (zaměřené na tvarosloví) a slovníkové části,
- široký autorský kolektiv, např. Gebauer (nakonec odstoupil), Hattala (také odstoupil a vydal *Brus vlastní*), Kott, Tieftrunk a Zikmund (zemřel před vydáním prvního *Brusu*).

Puristé – Brusy jazyka českého

– Brus jazyka českého (1877); Brus jazyka českého (1881); Brus jazyka českého (1894)

MI
TS

Brus jazyka českého (1877), Předmluva

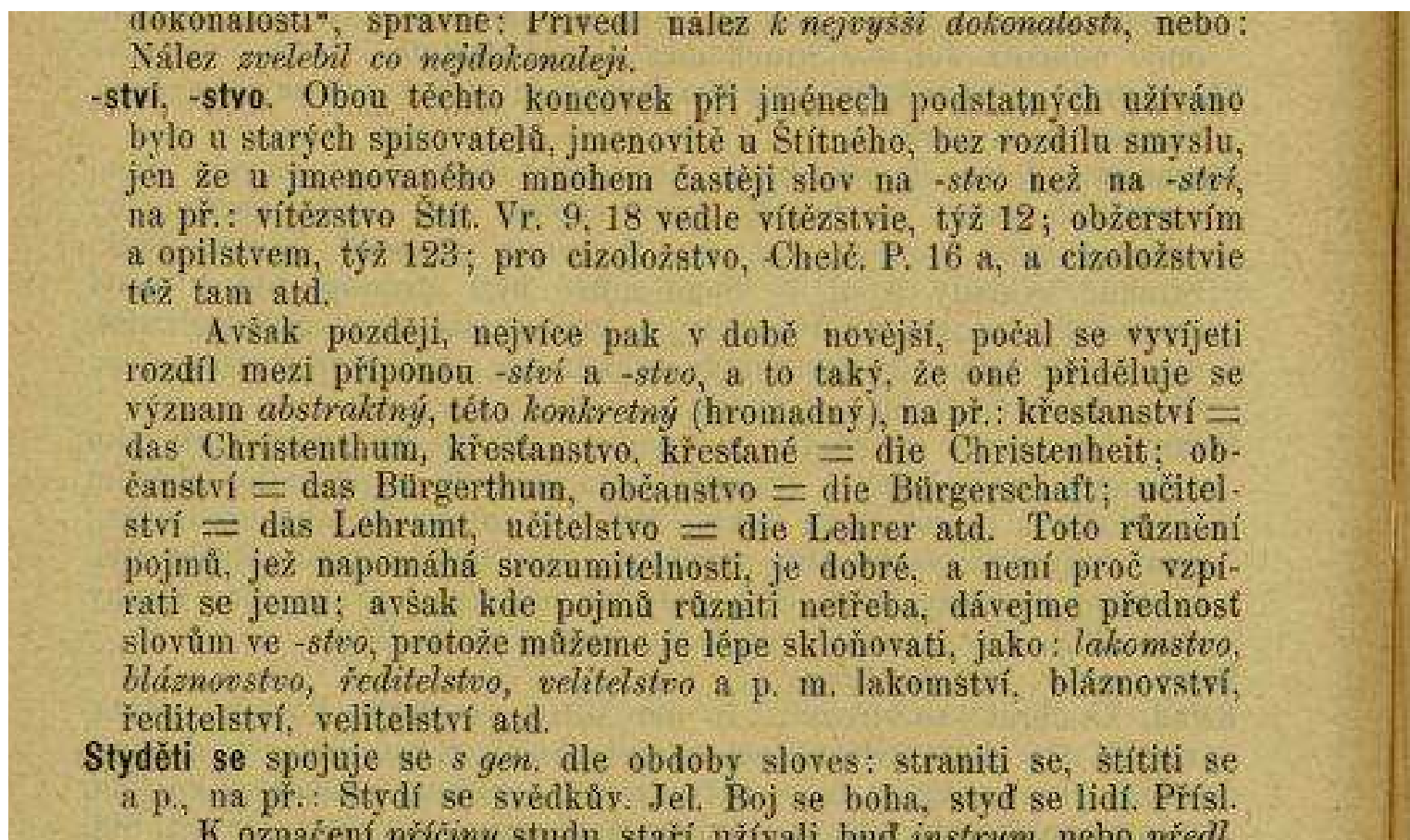
„Kdokoli bedlivě si všímá literárního rozvoje našeho za posledních desítiletí, toho nemůže býti tajno, že, kdežto písemnictví české množstvím a rozmanitostí plodův nad doby minulé předčí, jazyk náš pořád více pozbývá původního rázu a kazí se tou měrou, že jest opravdu obávati se, aby v něm pravý duch český zúplna nevyhynul a nezbyl z něho leč pouhý prázdný zvuk.

Aniž pak nesnadno vysvětliti si žalostný ten stav. Spisovatelé naši, nabyvše při posavadním zřízení škol našich větším dílem nedostatečné znalosti jazyka svého a přijímajíce vědomosti obecné i odboru svého zvláštního jazyky cizími, zejména německým, přelévají myšlenky cizí v řeč naši obraty cizími, jež přecho často duchu jazyka našeho docela se přičí. Obraty takové opakující se často dobývají si za nedlouho jakéhosi práva občanského, a tak jazyk náš každým dnem se poskvřňuje a zohyzďuje cizotou.

Kritéria jazykové správnosti podle puristů

- stará čeština až do doby Komenského,
- lidová mluva,
- analogie k jiným slovanským jazykům,
- z nové doby uznávali jen podoby užívané obrozenci v 1. pol. stol. až po Jungmanna, Šafáříka a Palackého.

Brus jazyka českého (1881), slovníková část – sufix **-stvo**

Brus jazyka českého (1881), slovníková část – Srdce a srozuměň

Spustiti = niederlassen, herablassen, senken, rozeznávej od *zpustiti*, což znamená *zpuštěti* = verwüsten.

Srdce. „To nemohu přes srdce přenést“ = Das kann ich nicht über's Herz bringen, jest germanismus, správně: Nemohu toho přemoci, snést, strpět atd. — *K srdci si vrátit*, viz *Herz*.

Srozuměň jsem s čím, utvořeno jest dle něm. obratu: Ich bin womit einverstanden atd. . . . Raději volme obraty: *Svolují k tomu, aby*; *nebráním, aby ne*; *dovolují, aby*; *snášim se s tím, aby* atd.

„Srozuměň jsem s kým“, lépe: *Sjednávám se, snášim se, shodují se, dorozuměl jsem se s kým*, na př.: Všickni lidé na světě se s námi nesjednávají. Tkad. V tom se s Vašimi Milostmi snášime: Akt. Ferd. Shodli se naposledy o to. Kram.

Brus jazyka českého (1881), slovníková část – někdy řazena podle německých lexémů, sufixů nebo pojmových oblastí

-ejí, koncovka 3. os. množn. ě, v. T. 20.

-elný, viz *materielný*.

Ende *nehmen*, viz *konec vzíti*.

Enge, jemanden in die Enge treiben = *do chobotu (nesnáze) vehnati*;
in der Enge, in der Klemme sein = *v chobotu (nesnázi) býti*; sich
aus der Klemme, Enge helfen = *z chobotu (nesnáze) si pomoci*.
Skála, V. 321. — Také *do těsna vehnati, v těsně býti*, na př.: Vehnav
je do těsna, pobral kořisti jejich. Brat.

-ěnin, o jménech v -ěnin, viz T. 4.

Entgelten, jemandem etwas entgelten = *někomu něco zpomínati (zlým,
dobrým)*, na př.: Tu službu mu král milostivě (dobrým) zpomínati
chce. Vel. Nezpomínejž nám dřevních nepravostí našich. Brat. Hned
se hledí vymstívati a zlým mu to zpomínati. Lomn.

Er, sie, es, o náměstce této, kdy se vynáší v jazyku českém a kdy
ne, viz *on*.

Dual, viz T. 10.

Düchodni, *düchodňová*, v. T. 13.

Dümění, dobře: *domnění*, v. *domění*.

Dunaj splavná, chybně dle něm. *die Donau*, správně: Dunaj splavný
(mužský rod), na př.: Dunaju, Dunaju, hluboký na kraju. Kol.
Zpěv. I. 6. A tak vždy v písních národních s malými výjimkami.

Dústatek, dialekticky, m. *dostatek*, a také *nedostatek* lépe než *ne-
dústatek*.

Důvěra, viz *přijíti*.

Tvarosloví

- Brusy odmítaly vycházet ze současného úzu, místo toho stavěli na předpokladu přímočarého historického vývoje,
- Brusy věnovaly velkou pozornost deklinaci přejatých slov a vlastních jmen, a sice v podobě co nejbližší jazykům výchozím, zvláště latině a řečtině.

Brus jazyka českého (1881), tvaroslovná část – deklinace *host'*

jinak a správně vyjádřit, tedy: skřipaly *zuby*, a ne *zubami*.

18) *Host* skloňuje se nyní téměř napořád dle *holub*: nom. *host*, gen. *hosta*, dat. *hostu* atd.; nom. plur. *hosti*, gen. *hostů*, dat. *hostům* atd. Avšak správněji jest skláněti slovo to, zvláště ve slohu vyšším, dle vzoru *kost*, jako v některých pádech čísla množného posud jesti v obyčeji, tedy:

Číslo jednotné.	Číslo množné.
Nom. <i>host'</i>	<i>hosté</i>
Gen. <i>hostě</i>	<i>hostí</i>
Dat. <i>hostě</i>	<i>hostem</i>
Akk. <i>hostě</i>	<i>hosti</i>
Vok. <i>hosti</i>	<i>hosté</i>
Lok. <i>hosti</i>	<i>hostech</i>
Instr. <i>hostem</i>	<i>hostmi</i>

Brus jazyka českého (1881), tvaroslovná část – deklinace Troja

Jednotné číslo:	
N. Troia (vyslov Troja)	Medea
g. Troie	Medee (v. Meděje)
d. Troi	Medei (v. Meději)
a. Troiu	Medeu
v. Troio (Tončo !)	Medeo
l. Troi	Medei
i. Troiou.	Medeou (v. Meděvou).

(Slavné město Troja v popel obráceno. Let. Troj. Vyd. Krameriovo str. 13. Přišla mu žalostná novina o zboření Troje. Tamže str. 58. Táhl se svým vojskem k Troji. Tamže str. 58. Když král Priamus město Troju dokonal... Tamže str. 64. Jason podlé rady Medee v tom ostrově Kolchis za měsíc zůstal. Tamže str. 40. Než ó Medeo! velmi žádala povolných bohů. Tamže str. 41.)

Jednotné číslo:	
N. Chlōe	Mantua
g. Chloē	Mantue
d. Chloi (vysl. Chloji)	Mantui (v. Mantuji)
a. Chlou	Mantuu (v. Mantuvu)
v. Chloē	Mantuo
l. Chloi	Mantui
i. Chloou (v. Chlo _v ou).	Mantuou (v. Mantu _v ou.)

Množné číslo:	
N. Plataie	
g. Plataj	
d. Plataiám	
a. Plataie	
v. Plataie	
l. Plataiách	
i. Plataiami.	

Brusy – puristické projevy

- odmítaly přímé germanismy, tj. přejímky.
- odmítaly německé kalky: *obmeziti, obdivovati, podmiňovati, přeháněti, sděliti, plnoletý, vlastnoruční*,
- odmítaly také slova, pro která pouze nebyly doklady ze starší češtiny: *líčiti* ‚klást nástrahu‘, *podceniti, podezřívati, poškoditi*, adj. *kýžený*, řadová číslovka *miliontý*,
- pokoušely se obnovit staročeské vazby, jako např. *doufati čeho, čekati čeho, žádati čeho, dlužiti se v něco* apod.,
- pozdější vydání, zejména třetí, od těchto požadavků zčásti ustoupila,
- vůči přejímkám byly odmítavé, a to včetně lexémů, pro která neměla čeština protějšky: *politika, statistika, magnetický* apod.

Brusy – kontext a vliv

- podobného vyznění i jiné dobové práce (Bartoš, Prasek, Hattala),
- Brusy relativně uspěly v potlačení germanismů (jejich definitivní proměna v substandardní výrazy expresivního zabarvení: *fajn, flaška, glanc, šajn*),
- neuspěly však v odmítání kalků, vazeb a slov, které sice neměly historickou oporu, ale které byly v úzu rozšířeny a pro které existovaly přirozené vyjadřovací potřeby – *vysloviti díky, přeháněti, klásti překážky, považovati koho zač, pracovati na něčem*,

Brusy – kritika a recepce

- proti umělým zásahům do jazyka zvenčí bez respektování jeho úzu vystupoval Josef Durdík, zejména ve svém díle *Kallilogie čili o výslovnosti* (1873): podle něj o vývoji jazyka nerozhodují jazykovědci, nýbrž „živá jazyková skutečnost, totiž dobří spisovatelé“,
- v 90. letech vlna purismu ustoupila, zejména pod vlivem Gebauerovy generace.
- znova nabírá dech v desátých letech 20. stol. (organizační platformou Jednota Svatopluka Čecha založení 1913).

Jazykovědná produkce 2. pol. 19. stol.

Rozvoj specializovaných lingvistických prací :

- Václav Zikmund: *Skladba jazyka českého* (1863) – založena na textech humanistické doby,
- Alois Vojtěch Šembera: *Základové dialektologie česko-slovanské* (1864),
- František Bartoš: *Dialektologie moravská I–II* (1886–1895),
- Alois Vojtěch Šembera: *Dějiny řeči a literatury československé* (1. vyd. 1858, poté v dalších vydáních, od 3. vyd. 1868 jiný název *Dějiny řeči a literatury české*),
- Jan Gebauer: kvalitativní zlom ve zkoumání vývoje češtiny:
 - *Historická mluvnice jazyka českého* – díl I. Hláskosloví (1894), díl III. Tvarosloví 1. Skloňování (1896), 2. Časování (1898), (díl IV. Skladba vyšel posmrtně 1929,
 - Slovník staročeský díl I. A–J (1903) a díl II. K–*netbalivost*,

Mluvnice Jana Gebauera

- Gebauerova činnost vedla také ke kvalitativnímu zlomu ve vývoji preskripce, kterou představuje *Mluvnice česká pro školy střední a ústavy učitelské I–II* (1890),
- východiskem znalost historického vývoje češtiny, vedle toho však Gebauer vychází z dobového úzu:
 - povoluje existenci dublet živých v úzu, které označuje jako novotvary,
 - odstraňuje Brusy uměle zaváděnou měkkost posledního konsonantu u jmen typu *kost*,
 - kodifikuje deklinaci posesivního zájmena *její*,
 - odmítá uměle prosazovanou deklinaci příjmení typu *Martinů* (tj. gen. *Martinova*, dat. *Martinovu* atd.),
- přesto v některých oblastech archaizuje, např. požaduje důslednou deklinaci *jenž*, u které je v obrozenském období tolerována forma neshodná, gen. pl. *-ův*, v syntaxi požaduje některé genitivní vazby.

Další vydání mluvnice Jana Gebauera

- tyto mluvnice vyšla v několika dalších vydáních upravených Václavem Ertlem (1914, 1918–1919, 1920 I. díl, 1921 II. díl, 1924, 1926),
- sloužila v prvních desetiletích 20. stol. nejen jako nejdůležitější školní učebnice, ale také jako prestižní příručka pro veřejnost.

Pravidla českého pravopisu

- ve stejné době a opět pod Gebauerovým vedením vyšla ***Pravidla hledící k českému pravopisu a tvarosloví s abecedním seznamem slov a tvarů***, nesoucí podtitul *Jediné ministerstvem kultu a vyučování schválené vydání* (1902) – autorsky se podíleli V. Hylmar, F. Bílý, J. Jursa, L. Benýšek, V. Hulík,
- pravopis a morfologie,
- 1903 vydání „větší“ a „menší“,
- položily základy hlavních pravopisných kodifikačních příruček (další vydání přicházela s menšími či většími změnami 1913, 1917, 1919, 1921, 1924, 1941, 1957, 1974, 1993 + dodatek),
- v podobné duchu jako Gebauerova *Mluvnice česká* – odstraňuje dublety.

Dobové slovníky

Kromě terminologických slovníků zmíněných výše vznikaly dvojjazyčné slovníky spíše prakticky zaměřené:

- Josef Franta Šumavský *Deutsch-böhmisches Wörterbuch* I (1844), II (1846) a *Česko-německý slovník* (1851),
- Josef Rank (synovec Šumavského): *Rusko-český slovník* (1874), *Česko-ruský slovník* (1902)

František Štěpán Kott: Česko-německý slovník zvláště grammaticko-fraseologický (1878–1906)

- ambiciózním lexikografické dílo vycházející z Jungmannova slovníku,
- kolektivní dílo, na němž se podílelo 163 spolupracovníků,
- snažil se postihnout celkovou slovní zásobu, včetně archaismů, dialektismů a frazeologismů,
- nejasněná lexikografická metoda, která prezentuje vedle slova různé provenience a frekvence,
- nepřehledná prezentace lexikografického materiálu: abecední pořadí se několikrát opakuje (7 svazků, na které navazují 3 řady *Příspěvků*, tj. dodatků)